

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

**10. MEĐUNARODNI
NAUČNI SKUP**
Specijalna edukacija
i rehabilitacija DANAS
Zbornik radova

**10th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE**
Special Education
and Rehabilitation TODAY
Proceedings

Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine
Belgrade, October, 25–26th, 2019

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA
SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine

ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, October, 25–26th, 2019

PROCEEDINGS

Beograd, 2019.
Belgrade, 2019

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
BEOGRAD, 25-26. OKTOBAR 2019. GODINE
ZBORNIK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
BELGRADE, OCTOBER, 25-26th, 2019
PROCEEDINGS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Snežana Nikolić, dekan

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr Mile Vuković

UREDNICI / EDITORS

Prof. dr Vesna Žunić Pavlović
Prof. dr Aleksandra Grbović
Prof. dr Vesna Radovanović

RECENZENTI / REVIEWERS

Prof. dr Ranko Kovačević, prof. dr Vesna Bratovčić
Univerzitet u Tuzli – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, BiH
Prof. dr Viviana Langher
Università Sapienza di Roma – Facoltà di Medicina e Psicologia, Roma, Italia
Prof. dr Branislava Popović Čitić, doc. dr Slobodan Banković, doc. dr Ljubica Isaković
*Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija*

LEKTURA I KOREKTURA / PROOFREADING AND CORRECTION

Maja Ivančević Otanjac, predavač

DIZAJN I PRIPREMA / DESIGN AND PROCESSING

Mr Boris Petrović
Biljana Krasić

Zbornik radova biće publikovan u elektronskom obliku CD

Proceedings will be published in electronic format CD

Tiraž / Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-129-7

Objavlјivanje Zbornika radova podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije.

RAZLIKE U STRATEGIJAMA PREVLAĐAVANJA STRESA KOD RODITELJA DECE S POREMEĆAJEM AUTISTIČKOG SPEKTRA I DECE TIPIČNOG RAZVOJA

Mia Čarakovac^{**a}, Ivona Milačić Vidojević^b

^aUSZ Centar za specijalističke socijalne usluge „Čuperak”, Kozarska Dubica, RS, Bosna i Hercegovina

^bUniverzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Podizanje deteta sa poremećajem iz spektra autizma (PAS) predstavlja izazov za roditelje, kada je potrebno da roditelji nađu načine za prevladavanje stresa, kako bi za svoje dete obezbedili što bolje uslove za razvoj i odrastanje i zadržali porodično blagostanje. Cilj istraživanja je bio da se utvrde razlike u strategijama prevladavanja stresa kod roditelja dece s PAS i dece tipičnog razvoja (TR). Uzorak se sastojao od 44 roditelja koji imaju dete sa PAS i 47 roditelja dece TR. Da bismo utvrdili razlike u strategijama prevladavanja stresa koristili smo Skalu odnosa porodice prema krizi (Family Crisis Oriented Personal Scales – F-COPES, McCubbin, Olson, & Larsen, 1981; Mitić, 1997). Rezultati pokazuju da je strategija kojom se obe grupe roditelja najviše koriste u stresnim situacijama strategija redefinisanja problema. Na sledećem mestu nalazi se traženje pomoći od socijalne sredine, zatim sledi pasivno prevladavanje, traženje pomoći od stručnjaka i na kraju duhovna podrška. U strategijama za prevladavanje stresa jedina značajna razlika, između roditelja dece s PAS i roditelja dece TR je otkrivena u slučaju traženja pomoći od stručnjaka. Roditelji dece s PAS češće koriste pomoć stručnjaka. S obzirom na to da roditelji dece sa PAS podršku najčešće traže od stručnjaka i stručnih službi, potrebno je ovu pomoć organizovati na način koji najbolje zadovoljava potrebe roditelja ove dece.

Ključne reči: roditelji dece sa poremećajem iz spektra autizma, roditelji dece tipičnog razvoja, strategije prevladavanja stresa

^{**} miamikica@yahoo.com

Uvod

Postoje brojni podaci iz literature koji nam ukazuju da ometenost ili hronična bolest deteta negativno utiču na porodicu i porodično funkcionisanje (Williams & Bond, 2002). Teorije koje specifično istražuju stres u porodicama dece s ometenošću (Crnic et al., 1983; McCubbin & Patterson, 1983), ukazuju na to da se porodice jednim delom uspešno prilagođavaju stresu zahvaljujući razvoju individualnih i porodičnih strategija prevladavanja stresa. Istraživanja koja su se bavila ispitivanjem primene različitih strategija prevladavanja stresa ukazuju da roditelji koji usvoje strategije izbegavanja, u poređenju sa roditeljima koji razviju strategije redefinisanja doživljavaju više stresa i imaju više problema mentalnog zdravlja (Dunn et al., 2001; Hastings & Johnson, 2001). Smatra se da pozitivno redefinisanje stresne situacije u susretu sa traumatskim ili stresnim događajem može biti jedina efikasna strategija prevladavanja stresa u situaciji kada je teško delovati na smanjenje udara koji izaziva stresor. Na primer, pozitivno razmišljanje je najbolji prediktor oporavka posle složenih operativnih zahvata na srcu (Affleck et al., 1987). Strategije koje su usmerene na izbegavanje smanjuju nivo dobrobiti roditelja jer otežavaju dodir s realnošću koji omogućava planiranje i rešavanje teškoća vezanih za podizanje deteta s PAS (Pottie & Ingram, 2008).

Šire teorije prevladavanja stresa ukazuju da način prevladavanja zavisi od konteksta u kome se stres dešava (Carver et al., 1989). Sama priroda stresa i ograničenja koja nastaju interakcijom između stresora i sredine (npr. ograničena socijalna podrška) mogu da utiču na razvoj strategija prevladavanja stresa kod roditelja dece s PAS. Zato se smatra da bi prevladavanje stresa kod ove grupe roditelja moglo da se razlikuje u poređenju sa roditeljima koji imaju decu sa drugačijim poremećajima ili decu TR.

Cilj istraživanja je bio utvrđivanje razlike u strategijama prevladavanja stresa kod roditelja dece s PAS i dece TR.

Metod rada

Vreme i mesto istraživanja

Istraživanje je sprovedeno tokom 2017. godine. Uzorak ciljne grupe roditelja činili su članovi Republičkog beogradskog udruženja „Autizam pravo na život“ i roditelji dece koja pohađaju ŠOSO „Milan Petrović“ u Novom Sadu. Kontrolnu grupu su činili roditelji dece koja pohađaju OŠ „Laza Kostić“, vrtić „Pčelica“ u Beogradu, kao i OŠ „Majka Knežopoljka“ u Kozarskoj Dubici.

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 47 roditelja dece TR i 44 roditelja dece sa PAS. Od ukupno 91-og ispitanika, 37 su bili očevi (41%), dok je majki bilo 54 (59%). U Tabeli 1 je prikazana struktura uzorka.

Tabela 1. Sociodemografske karakteristike uzorka

Uzrast	Min 25	Max 68	M 40,39	SD 8,43	
Obrazovni nivo	OŠ 5,5 %	SŠ 53,8%	VSS 39,6%		
Bračno stanje	Zajednica 86,8%	Bez partnera 13,2%			
Broj dece	Jedno 25,3%	Dvoje 56 %	Više dece 18,7%		
Radni status	Zaposlen 75,8%	Nezaposlen 23,1%	Penzioner 1,1%		
Primanja	Veoma loša 9,9%	Loša 34,1%	Dobra 50,5%	Vrlo dobra 3,3%	Odlična 2,2%
Sredina	Urbana 76,9%	Ruralna 23,1%			

Instrumenti

Skala odnosa porodice prema krizi (*F-COPS/r: Family Crisis Oriented Scales*, McCubbin, Olson, & Larsen, 1981; Mitić, 1997) otkriva načine rešavanja problema kroz reagovanje porodice na krizne situacije. U istraživanju je korišćena modifikovana verzija skale (Mitić, 1997). U pitanju je petostepena skala Likertovog tipa koja se sastoji od 5 subskala: obezbeđivanje socijalne podrške, redefinisane, traženje duhovne podrške, mobilisanje porodice da traži i prihvati pomoć i pasivna procena.

Statistička obrada podataka

Celokupna statistička obrada podataka obavljena je u programu SPSS (*forWindows*) 20.0. Korišćene su mere deskriptivne statistike, a za ispitivanje razlika između dve grupe ispitanika korišćen je T-test nezavisnih uzoraka.

Rezultati

Rezultati pokazuju da su strategije kojima se roditelji najviše koriste u stresnim situacijama, strategija redefinisanja problema (Tabela 2), zatim traženje socijalne podrške, pasivno prevladavanje, traženje pomoći od stručnjaka i na kraju duhovna podrška.

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji strategija prevladavanja stresa

Strategije	Min	Max	M	SD
Redefinisane problema	0	40	30,38	7,24
Traženje pomoći od socijalne sredine	0	33	19,45	7,03
Pasivno prevladavanje	0	35	17,84	5,69
Traženje pomoći od stručnjaka	0	23	11,75	5,14
Duhovna podrška	0	20	8,51	4,10

T-test nezavisnih uzoraka otkrio je značajnu razliku između roditelja ciljne grupe i roditelja kontrolne grupe, jedino u slučaju traženja pomoći od stručnjaka. Ciljna grupa ($AS = 14,00$, $SD = 5,03$) češće koristi pomoć stručnjaka, za razliku od kontrolne grupe [$(AS = 10,00$, $SD = 4,68$); $t(89) = 3,46$, $p = 0,001$].

Diskusija

Rezultati istraživanja ukazuju da obe grupe roditelja najviše koriste strategije redefinisavanja, traženje socijalne podrške, pasivno prevladavanje i na kraju duhovnu podršku. Do sličnih rezultata su došli i drugi autori (Barak-Levy & Atzaba-Poria, 2013; Pisula & Kossakowska, 2010). Lai i Oei (Lai & Oei, 2014) smatraju da dostupnost odgovarajuće podrške roditeljima određuje do izvesne mere koje će se strategije prevladavanja stresa koristiti. Roditelji dece sa PAS su više naklonjeni korišćenju strategije fokusirane na emocije, kao što je redefinisavanje, jer je to jedina efikasna strategija u odsustvu resursa koja bi umanjila stres podizanja deteta sa PAS. Benson smatra (Benson, 2014) da se rezilijentnost roditelja povećava korišćenjem strategije redefinisavanja problema, koja je na neki način poslednje utočište.

Uloga socijalne podrške je velika jer se smatra da ona amortizuje životne stresore i podstiče zdravlje i dobrobit (Crnic et al., 1983). Socijalna podrška smanjuje percepciju situacije kao preteće i podstiče verovanje da su potrebni resursi dostupni (Barak-Levy & Atzaba-Poria, 2013). Roditelji dece sa IO sa manjom socijalnom podrškom imaju više uloga (akumulacija uloga) i pokazuju manje angažovano roditeljsko ponašanje zbog povećanih zahteva (Heller & Factor, 1993). Porodice sa više socijalne podrške doživljavaju manje osećanja preopterećenosti i imaju bolje porodično funkcionisanje (Lusting, 1999). Socijalna podrška smanjuje stres kod roditelja dece s ometenošću, a olakšanje dovodi do boljeg razvojnog ishoda za dete (Crnic, 1990).

Strategija pasivne procene označava strategiju izbegavanja suočavanja sa problemom. Iako u osnovi ova strategija odražava pesimistički stav (Dragojević, 2006), u početnim fazama suočavanja sa stresom može biti efikasna, jer odlaže prvi udar suočavanja sa problemom i štiti porodicu od nerealnih očekivanja i investiranja.

Odnos između religijskog načina prevladavanja i adaptacije roditelja verovatno zahteva dalja istraživanja zbog dobijenih šarenolikih podataka. Jedna grupa autora je utvrdila smanjenje stresa i depresije korišćenjem ovog mehanizma prevladavanja (Tarakeshwar & Pargament, 2001), drugi su smatrali da religijska i druga verovanja, kao osnova nadanja (da postoji neki „viši“ smisao, neka „kosmička pravda“, itd.) mogu da pomognu u traganju za optimalnim mehanizmima prevladavanja, ali i da stvore pasivistički stav prema problemima (Dragojević, 2006).

Jedina značajna razlika u korišćenju strategija prevladavanja stresa između dve grupe roditelja je utvrđena samo u traženju pomoći od strane stručnjaka. Ovu vrstu pomoći češće koriste roditelji dece s PAS, s obzirom na različitu životnu poziciju u kojoj se nalaze u poređenju sa roditeljima dece TR. Efekat profesionalne pomoći na redukciju roditeljskog stresa nije jasan zbog dobijenih konfliktnih rezultata. Neke studije su utvrdile da se ova podrška pozitivno procenjuje i povezuje se sa smanjenjem stresa (Chan & Sigafos, 2001). Drugi autori su ukazali da ova vrsta pomoći ponekad nedostaje roditeljima i zbog toga se doživljava kao dodatni izvor stresa (Jones & Passey, 2004).

Zaključak

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da obe grupe roditelja uglavnom koriste iste strategije prevladavanja stresa, osim korišćenja pomoći stručnjaka koju više koriste roditelji dece s PAS. Potrebno je podržati roditelje dece s PAS da koriste zdrave strategije prevladavanja stresa, kao i omogućiti potrebnu pomoć stručnjaka i stručnih službi na način koji najbolje zadovoljava individualne i specifične potrebe svake porodice.

Literatura

- Affleck, G., Tennen, H., Croog, S., & Levine, S. (1987). Casual attributions, perceived benefits, and morbidity following a heart attack: an eight year study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 55*, 29-35.
- Barak-Levy, Y., & Atzaba-Poria, N. (2013). Paternal versus maternal coping styles with child diagnosis of developmental delay. *Research in Developmental Disabilities, 34*(6), 2040-2046.
- Benson, P. (2014). Coping and psychological adjustment among mothers of children with ASD: an accelerated longitudinal study. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 44*, 1793-1807.
- Carver, S., Scheier, F., & Weintraub, K. (1989). Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*, 267-283.
- Chan, B., & Sigafos, J. (2001). Does respite care reduce parental stress in families with developmentally disabled children? *Child & Youth Care Forum, 30*(5), 253-263.
- Crnic, K. (1990). Families of children with Down syndrome: ecological contexts and characteristics. In D. Cicchetti & M. Beeghley (Eds.), *Child with Down Syndrome: a developmental perspective* (pp. 399-423). New York: Cambridge University Press.
- Crnic, K., Friedrich, N., & Greenberg, T. (1983). Adaptation of families with mentally retarded children: a model of stress, coping, and family ecology. *American Journal of Mental Deficiency, 88*(2), 125-138.
- Dragojević, N. (2006). *Stres u porodicama sa ometenim detetom*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Dunn, E., Burbine, T., Bowers, A., & Tantleff-Dunn, S. (2001). Moderators of stress in parents of children with autism. *Community Mental Health Journal, 3*(1), 39-52.
- Hastings, P., & Johnson, E. (2001). Stress in UK families conducting intensive home-based behavioral intervention for their young child with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 31*(3), 327-336.
- Heller, T., & Factor, A. (1993). Aging family caregivers: support resources and changes in burden and placement desire. *American Journal on Mental Retardation, 98*(3), 417-426.

- Jones, J., & Passey, J. (2004). Family adaptation, coping and resources: parents of children with developmental disabilities and behaviour problems. *Journal on Developmental Disabilities, 11*(1), 31-46.
- Lai, W. W., & Oei, P. T. (2014). Coping in parents and caregivers of children with autism spectrum disorders (ASD): a review. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 1*(3), 207-224.
- Lustig, C. (1999). Families with an adult with mental retardation: predictors of family adjustment. *Journal of Applied Rehabilitation Counseling, 30*(3), 11-18.
- McCubbin, M., & Patterson, M. (1983). The family stress process: the double ABCX model of adjustment and adaptation. *Marriage & Family Review, 6*, 7-37.
- Pisula, E., & Kossakowska, Z. (2010). Sense of coherence and coping with stress among mothers and fathers of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 40*, 1485-1494.
- Pottie, G., & Ingram, M. (2008). Daily stress, coping and well-being in parents of children with autism: a multilevel modeling approach. *Journal of family Psychology, 22*(6), 855-864.
- Tarakeshwar, N., & Pargament, I. (2001). Religious coping in families of children with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities, 16*(4), 247-260
- Williams, K., & Bond, M. (2002). The roles of self-efficacy, outcome expectancies and social support in the self-care behaviours of diabetics. *Psychology, Health & Medicine, 7*(2), 127-141.

DIFFERENCES IN COPING STRATEGIES OF PARENTS OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER AND PARENTS OF TYPICALLY DEVELOPING CHILDREN

Mia Čarakovac^a, Ivona Milačić Vidojević^b

^aCenter for Specialized Social Services "Čuperak", Kozarska Dubica, RS, Bosnia and Herzegovina

^bUniversity of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Parents of children with autism spectrum disorder (ASD) use coping strategies that help them to tackle the challenging situations of raising their child. Parents need to find ways to overcome stress in order to provide their child with the best conditions for development and growth and to maintain family well-being. The aim of the study was to determine the differences in coping strategies in parents of children with ASD and parents of typically developing children (TD). The sample consisted of 44 parents of children with ASD and 47 parents of TD children. To determine differences in strategies for overcoming stress, we used Family Crisis Oriented Personal Scales – F-COPES. The results show that both groups of parents most often used the problem redefining strategy followed by the strategies of social support-seeking, passive overcoming, seeking help from experts and finally the spiritual support. In strategies for overcoming stress, the only significant difference between the

group of parents of children with ASD and parents of TD children was determined in the case of seeking help from experts. Given that parents of children with ASD most often asked support from professionals and professional services, this assistance should be organized in a way that best meets the needs of the parents of these children.

Key words: parents of children with autism spectrum disorder, parents of typically developing children, coping strategies